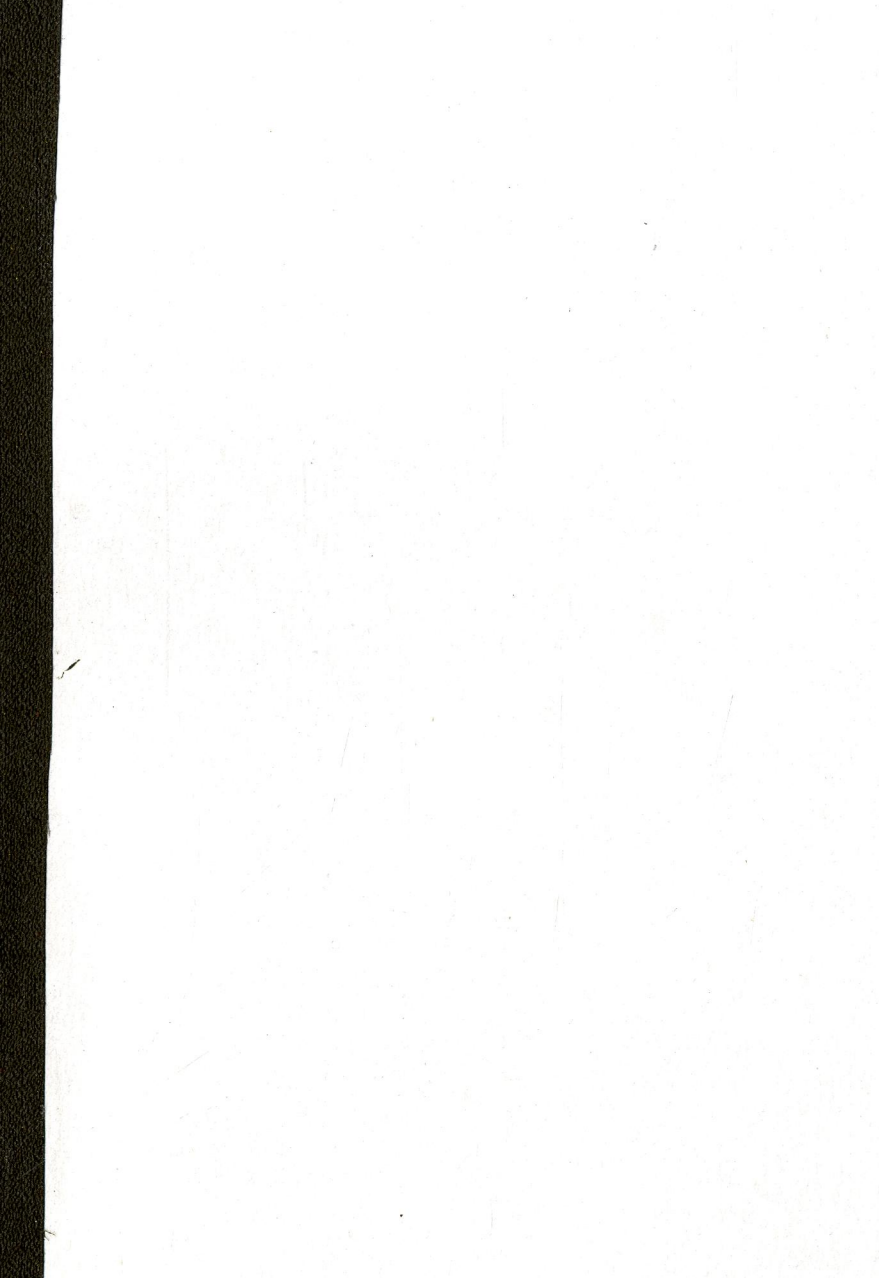

1887/10

~~ЗНАЙДІТЬСЯ~~
ІЛЬКО ГАВРИЛЮК

НЕЗАБУТНИЙ

ПАМ'ЯТИ ІВАНА ЛИПИ

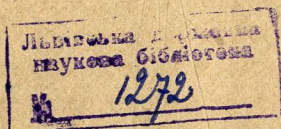
І. Липа

ОДЕСА — КАЛІШ
ВИДАВНИЦТВО НАРОДНИЙ СТЯГ
1 9 2 6

Держ. бібліотеч.
ім. УРСР

число 94

ДРУКОВАНО ДВІСТІ НУМЕРОВАНИХ ПРИМІРНИКІВ У ДРУКАРНІ
3-ої СТР. ЗАЛІЗНОЇ ДИВ. В УКРАЇНСЬКІЙ СТАНИЦІ

ОКЛАДИНКА ПЕТРА ХОЛОДНОГО (СИНА)

Сутінками життя нашого, протягом довгих десятиліть, що-року припадав день, який єднав українське суспільство в одну рідну братерську сем'ю—день роковин смерти Геніяльного Кобзаря.

В такий день 1908-го року я вперше побачив одного з незабутніх—письменника Івана Липу. Він був один із тих бардів, що творили мрію про Самостійну Суверенну Державу Українську, що будили, приспаний лихоліттям, український нарід від трьохвічного сну, й натхненням своїм підносили його дух, кликали до боротьби за визволення Рідного Краю.

Було біля 8-ої вечера. В затишній догідній залі зібралось чимало люду. Задзеленчав перший дзвінок і присутні почали займати місця. Нараз біля мене почувлися голоси якихось пань: „Приїхав Липа, ось він іде“. Я повернувся й побачив, що під руку з доктором Іваном Луценком (останнього я вже знав по „Просвіті“) йшла кремезна людина середнього зросту, в чорнім сюрдугі і, слухаючи оповідання І. Луценка, мило й приємно всміхалася. Вони пройшли повз мене й сіли в одному з перших рядів. Бачив я І. Липу всього кілька мить, але вже не міг забути тої лагідної, приємної усмішки.

В цей рік я лише починав моє свідоме українське життя, й кожна видатна людина наша цікавила мене дуже. В антракті я вибрав момент, коли І. Липа, разом із І. Луценком, М. Комаровим і, здається, П. Климовичем, стояв біля світла, й наблизився до нього. Добре пам'ятаю, що особливе вражіння на мене зробило його високе біле чоло, яке відбивало шляхетністю і великодушністю, а розвинені бокові частини його вказували на силу роздумування й розмислу; рівний, наче вирізблений, гарної форми ніс та лагідні, добрі блакитні очі утворювали гармонійну цілість всього обличчя.

На другий день я звернувся до Просвітянської бібліотеки, щоби ширше ознайомитись із творчістю І. Липи. Між иншим прочитав вірш: „Суд визволеного краю“, який зробив на мене колосальне вражіння. Я прочитав його й тоді ж таки поклявся в душі своїй віддати все життя й сили лише рідному народові й рідному краю, щоби не бути серед тих:

„ ... Що ввесь нудний свій вік, без цілі і без віри,
Тягли, працюючи для власного життя,
Що проминуло сном без всякого пуття.
... В неволі та біді покинули своїх;
Що ворогам моїм зсі сили віддавали,
Що їх любили ви гнобителів моїх“.

Хутко після першої зустрічі з І. Липою доля закинула мене далеко за межі Херсонщини, й так блукав я по світі кілька років.

За цей час доводилось мені жити й на рідній Волині, і у Криму, і на Дону, але „Суд визволеного краю“ я завжди пам'ятав, і де-б не був, де-б не зупинявся, першим ділом шукав рідного українського оточення, шукав праці на українському ґрунті й працював лише за-для української ідеї. Багацько де-чому навчило мене життя за той час і коли знову повернувся до Одеси, в кінці 1912 року, то вже повернувся людиною свідомою і з певним громадським досвідом.

По повороті я вже Одеської „Просвіти“ не застав. Сумної пам'яті градоначальник, генерал Толмачов, закрити її. Але українське громадянство легко своїх позицій не здавало, й замість „Просвіти“ було відкрито в Одесі дві інші інституції: „Український клуб“, та „Українську Хату“. В клубі купилась по більшості старша наша генерація, в Українській Хаті — молодша й соціалістична. В тому ж таки році мене було обрано на Товариша Голови Т-ва „Укр. Хата“, і з того часу стосунки мої з І. Липою почались більш тісні.

За мене наше Т-во перейшло в нове помешкання, і Рада Т-ва, відкриваючи зимовий сезон, запросила на відкриття почесних гостей, серед яких був і Іван Липа. Мені було доручено відкрити перший вечір програмовою промовою.

По промові, коли я зійшов із кону, до мене наблизилась: Голова Т-ва Д-р І. Луценко, а з ним І. Липа. Ми познайомились. Липа лагідно всміхнувся й, звертаючись до І. Луценка, промовив:

„Який же твій товариш ще молодий“, а повернувшись до мене, запитав: „А звідки ж вас Біг до нас заніс?“

Я відповів і межі нами зав'язалась щира розмова. Під час цієї розмови я признався йому, що до моєї праці за-для України спричинився в великій мірі й його вірш: „Суд визволеного краю“. Він соромливо всміхнувся й запитав, звідки я знаю, що це твір його, там же підпис: Петро Шелест. Я відповів, що цей секрет Полішинеля відкрив мені А. Ніковський. Ліпа знову всміхнувся й лагідно промовив: „Коли навіть Вас одного я міг привернути цим віршом до рідного лона, то й тоді я радий, що написав його“. За тим він одійшов, а я ще довго був під впливом його лагідного тихого голосу й приємної милої посмішки.

Перед од'їздом додому, він знову підійшов до мене й запросив до себе в гостину.

Одного разу, в неділю, я зайшов до І. Луценка в справах нашого Т-ва, й здибав його в передпокою вдягненим. Він збирався до І. Липи; нагадав мені, що той запрошував і мене, й ми поїхали.

Іван Ліпа жив тоді у власному будинку в місцевості напівробітничій, напівдачній, і проїхатись туди було досить приємно.

З першої ж візити в мене залишилось як-найкраще вражіння. І. Ліпа був надзвичайно гостинний і милий господар. Родина його була напричуд

гарна. Коректна, розумна, вихованā й проста в поведженню дружина його; нїжна старенька бабуся-мати й гїмназїст-син утворювали атмосферу надзвичайної любови, прихильности й згоди. З перших же хвилин я почув себе наче в рїдній сем'ї.

На стїнах його кабінету та в альбомах було багацько фотографїчних карток наших письменників та видатних діячів. В альбомі я натрапив на картку поета М. Вороного й, прочитавши напис, засміявся.

— Чого Ви? — запитала дружина І. Липи.

Я показав їй картку, на якій М. Вороний сфотографований разом із сином, і голосно прочитав напис: „Рекомендую — мій кронпринц“. Засміялись усі, а д-р Луценко, лукаво дивлячись на І. Липу, запитав: „А яке ж царство гадає він передати синові в спадщину? Чи не замок із ґратами?“

Липа сумно зітхнув і промовив, що від цього не застрахований ні один український патріот. Отже сиділи й ми з тобою, сидів і Ілько Іванович, і хто знає, чи не сядемо знову? Потім підійшов до мене й, дивлячись на портрет М. Вороного, промовив:

— Це мій побратим. Розумієте, Ілько Івановичу? Це однаково, що рідні брати. Ми прийняли побратимство по українському звичаю; з таким рідним почуттям і помремо.

І очі Липині в цю хвилину сяяли ніжним, добрим промінням, а в голосі відчувалась велика братерська любов.

У Івана Липи було чимало добрих знайомих,

було кілька близьких і щирих друзів, але з певністю можу сказати, що нікого він так не любив, як М. Вороного.

Зараз мені пригадується два випадки:

Під час Шевченківського свята в 1915 році, в концертному відділі, я деклямував вірш М. Вороного: „Привид“. В антракті підходить до мене Липа й каже: „Ви зворушили мене сьогодні надзвичайно“.

Я гадав, що розмова йде про реферат, який я сказав на початку вечера, й ніяково запитав, чим саме моя скромна особа могла його так задовольнити, на що почув:

— Ви допіру деклямували вірш мого побратима і я наче бачив його перед собою живим. Як би я хотів із ним зустрітись. Ми так рідко тепер бачимось.

І в голосі його відчувалися нотки суму.

„Мати таких друзів—це мати цінний дар“ подумав я тоді.

Пригадується ще другий випадок: У 1917 році, під час Другого Всеукраїнського Військового З'їзду, М. Вороний дав мені з власноручним написом два томики своїх поезій: „В сяйві мрій“. Один—мені, другий—для І. Липи. Коли я, по поверненню до Одеси, зайшов до Липи й передав йому цю книжку, він дуже тішився. Довідавшись, що я бачився з М. Вороним особисто, просто закидав мене запитаннями: „А як він, а що він?“ І в цих запитаннях було стільки інтересу, заклопотання й любови,

що мені аж боляче було, що я не міг задовольнити його відповіддю, бо за весь час З'їзду був постільки обтяжений працею, що навіть не міг більше й ширше порозмовляти з М. Вороним, хоч і бачив його кілька раз.

Гостей І. Липа любив і запрошував усіх, хто був йому до душі. Це була одна зі світлих його рис. Як лікар, він мав велику практику і часто був втомлений, потребував відпочинку, але як хтось до нього з'являвся, він охоче приймав гостей і був їм щиро радий. Найбільше любив він приймати людей, які належали до гурту мистців. Із ними він почував себе в рідній атмосфері, оживлявся, багацько розмовляв і був енергійно рухливий. Дуже любив розбиратися в нових творах, але ніколи я не чув, щоб він когось гудив, лаяв, насміхався. Ні. Завжди лагідно, завжди розумно й витримано.

Я не знаю, чи виробила в нього таку звичку його професія, через яку він не належав цілком собі, а кожної хвилини міг сподіватися, що його покличуть до якогось слабого; чи це було в нього від природи—він умів шанувати час. Часто можна було бачити, як під час розмови, то візьме почистить мундштук, то наробить цигарок, то приведе до порядку якісь папери, то до квітів подивиться, то враз повернеться, лагідно всміхнеться й скаже: „А чи не випить нам по чарці?“ В буфеті в нього завжди було в запасі кілька пляшок доброго вина чи якоїсь наливочки, а пані Марія (дружина І. Липи)

завжди мала наготові якісь смачні страви. І не памятаю випадку, щоб коли небудь вони випустили своїх гостей, навіть неофіційних, без обіду, вечері, чи взагалі якогось частування. Ця риса була якоюсь вродженою в рідні Лип.

Довго на одному місці І. Липа ніколи не сидів. Навіть під час обіду або вечері встане, характерним рухом візьме між пальці ланцюжок від годинника й ходить задумливо, тихо й розмірно. Намить зупиниться, щось скаже, всміхнеться й знову ходить.

Я ніколи не чув, щоб він голосно розмовляв, або голосно сміявся. Дуже тихо й приємно, а по більшості лише лагідно всміхнеться й знов обличчя вдумливе, серййозне; знову підходить і щиро, ласкаво запрошує частуватися.

Це була людина надзвичайно лагідної вдачі.

Раз, памятаю, під час вечері різкий, нервовий дзвінок.

— Мабуть по мою душу, — жартуючи промовив він і пішов сам одчинити двері.

В сінях чуємо чийось нервову розмову, чиєсь благання. Нараз хутко входить І. Липа, ховає до кишені докторські приладдя й каже: „Боже мій, як ця жінка змучена й знервована“.

І скільки чулості, скільки уваги було в цих кількох простих словах до чужого горя, до чужої тривоги.

— Беру з вас слово, що не від'їдете, поки

не повернувся, — кидає він уже на ходу й, не чекаючи відповіді, хутко йде за жінкою.

За якийсь час повернувся, стомлений, розхвилюваний.

— Ну, що там? — запитую.

— Ет! Нещасна наша професія!

Пройшовся кілька кроків по кімнаті й тихо промовив:

— Дитина слаба вже кілька тижнів, а вони з „шепетухами“ возились! Отто прибігли, а що я тепер вдію, коли спасіння майже не можливе. Зробив, що міг, заспокоїв трохи, але в самого спокою нема, бо бачу, що посувається на людей горе, мабуть помре хлопчина.

І в той вечір він більше вже не всміхався, а коли ми відходили, вийшов разом із нами і попростував знову до слабого хлопчика.

Він дуже поважав людей, які були віддані національній громадській роботі. Поскільки мені відомо, як людину, він В. Буряченка не любив, але завжди був до нього прихильний, радо вітав його в себе і поважав, як щирого національного працівника. І він мав рацію. Я сам стояв до В. Буряченка дуже близько в різних справах і не раз дивувався, звідки в цієї людини було стільки енергії, і де він брав отой час, коли працював за трьох.

Велике уміння було в І. Липи розпізнавать людей. Він бачив і відчував у людини те, що було

заховано від інших, але поскільки я знаю, він не міг і не хотів, як інші, відкривати у людей тільки їх погані, негативні риси; не міг бабратися в людській скрійности, дрібничках, а навпаки, шукав у душах людських шляхетности, доброти й чужості, й коли находив — тішився, і в піднятому, чудовому настрою був, коли почував біля себе таке оточення.

Сам він надзвичайно ніжний і чулий, любив все ніжне й тендітне.

Пам'ятаю, щось на другий чи третій день по об'явленню Росією отої світової ганебної бойні, що виникла в 1914-му році, я, вертаючись від знайомих повз будинок І. Липи, зайшов до нього. Він сидів у кабінеті й переглядав рукопис.

У хаті не було більше нікого.

— Ну, що, пане Іване, — звернувся я до нього, — воюємо! І почав обурюватись тою циничністю, з якою „сильні миру“ розпочали війну.

Він слухав уважно, потім ураз підвівся, схопив ланцюжок і промовив:

— Так, Ілько Івановичу, це ганебний вчинок, що й казати, але це дуже добре.

Я здивовано й запитуюче подивився в його очі. Він усміхнувся й промовив удруге:

— Так, це дуже добре, бо ця війна мусить принести нам визволення.

В той час я якось не надав цій розмові великого значіння, але вже під час революції я згадав ці слова й дивувався, як передчував він майбутнє.

Може тоді на цю тему ми розмовляли б і більше, але я якраз при цих словах звернув увагу, що в нього на письменому столі з'явився новий вазон із якимись, мені не знаними, рідкими квітами. Я простягнув руку й помацав листя.

— Живі, живі! — промовив Липа лагідним голосом, — не люблю нічого мертвого й мертвих квітів у мене ніколи не буває. — Затим підвівся, взяв пульверизатор і дбайливо, з любов'ю почав обризкувати квіти водою.

„Треба мати дуже ніжну й тендітну вдачу, щоб так любити квіти“ — подумав я.

І, звертаючись до Липи, сказав:

— Ви, як видно, дуже кохаєтесь у квітах?

— Ну, а якже можна їх не любити, коли в цих прекрасних створіннях є частка Світової Душі.

— Я сам пантеїст, — промовив я — й дуже радий бачити в вашій особі однодумця.

Одвертої відповіді Липа мені на це не дав. Він почав говорити, що кожна людина, коли хоче бути щасливою, мусить тікати від зла й творити добро; мусить шукати істину й збагнути ті таємниці, які оточують нас і тут і там. Ми мусимо розуміти не тільки життя що-денного сіренького буття. В людини мусить бути не яке-будь відношення до світу, а лише осяяне істиною, добром, красою, шляхетністю, й тоді людина буде щаслива. Найбільше, на його думку, відчувають це й розуміють мистці. Вони в хвилини художньої творчості межують із тим вічним життям, що починається

за фізичною смертю й яке тут виступає в красі вічного життя природи, в мистецтвах, творчості, в натхненню душ.

Я не памятаю тепер ретельно його слів, бо їх у свій час не занотував, але суть, зміст його думки передаю правдиво.

— Яка шкода, — говорив мені одного разу І. Липа — що ми, Українці, діти одної поневоленої Вітчизни, ділимося на старих і молодих, а часом навіть і ворогуємо. От Ви зараз є Головою „Української Хати“, — товариства, де найбільше купчиться наше робітництво, студентська молодь, і взагалі соціалістичні елементи. І Ви рахуєте нас відсталими, якимиись бюрократами, почасти навіть ігноруєте, а не думаєте про те, що й серед нас є щирі прихильники народу, не думаєте, що може вже не за горами той час, коли буде потрібне напруження всіх національних сил спільно, незалежно від їх переконань, щоб досягти кінечної мети; коли злочиним буде ділитися на старих і молодих, націоналістів і соціалістів. Ви забуваєте, що перш за все ми мусимо боротися за визволення національне, утворити свою державу, й тільки тоді, коли досягнемо цього, зможемо досягти всього іншого.

І от тепер, коли я пишу ці спогади, я розумію, скільки було правди й рації в цих словах.

І чи не склались би більш сприятливо, більш щасливо справи нашої Вітчизни, чи не була б іншою доля нашого народу, якби отого поділу й отої, часами, ворожнечі межі нами дійсно не було?

Пам'ятаю, вийшла окремим виданням повість І. Липи: „Нові хрести“.

Якраз у той час, коли її виставляли у вітрині, я був у книгарні і дістав цю книжку одним із перших. У той же вечір я її прочитав, а другого дня був у Липи по справах, і завів розмову про цю повість. Мені цей твір подобався і я про це одверто Липі сказав.

Тут для мене сталася цілковита несподіванка.

І. Липа всміхнувся, подивився на свою дружину, на мене й каже:

— Мені здається, наче це й не мій твір. Таку повість могли б написати Ви (якраз у той час я вступав на тернистий шлях літературної праці), Марія, — й він показав на свою дружину.

— Але це не було б для мене конфузом, — перебив я його, — під таким твором мені не соромно було б підписати своє прізвище.

— Та й мені не соромно, а все-таки якось дивно. Реальні, буденні обставини — це зовсім не моя стихія, й мабуть таких творів я більше не писатиму.)

Я боюсь помилитися, але мені здається, що таких творів він дійсно більше не писав.

Був час тяжких 14-15-16 років, коли українське друковане слово було загнане в підпілля. Всі українські газети, журнали було закрито, й нічого друкувати українською мовою не дозволялось.

Але Українці, в цьому відношенню, мали в минулому добру школу й якусь раду собі давали. Добилися між иншим дозволу видавати в Одесі місячник „Основу“. На чолі став А. Ніковський, який і був фактичним редактором, я—підписував і працював у редакції.

А. Ніковський не раз писав до мене, щоби витягнути від І. Липи для „Основи“ якийсь твір. Щось двічі чи тричі нагадував я про це І. Липі, але він все не давав: „Нема нічого“, — й край.

Якось літом я вертався з дачі від моїх знайомих повз будинок І. Липи. Була вже пізня ніч; трамваї не ходили; візників не було і я попростував пішки. Над „Ближніми Млинами“ розкинулась чудова зоряна літошня ніч. Ледве чутно доносились здалеку неясні приглушені звуки великого міста, й тільки мої повільні кроки порушували нічну тишу.

Наблизився до будинку І. Липи і враз зупинився. У відчиненому вікні його кабінету, в місячному сяйві стояла постать у білому й дивилась на небо.

— Пане Іване! Ви? — запитав я з другого боку улиці.

— Це ви, Ілько Івановичу?

— Я.

— Ну, то йдіть ближче.

Я підійшов до вікна; привіталися.

— Чого це Ви не спите? — запитую, — вже перша година ночі.

— Хіба такої ночі можна спати? — відповідає.

— Подивіться лишень на небо, на ці мільйони світлих сотворінь, на цей чарівний Чумацький Шлях. Чи відчуваєте Ви всю цю красу, що розлита в цьому безмежному космосі? Ви розумієте, що наша душа—це жива частина цієї краси? Зрозумійте це почуття, відчуйте цю правду, — й ви відчуєте, що ніколи не вмерете, що ви загинути не можете, що духовної смерті зовсім нема!

В такому натхненному настрою я його ще ніколи не бачив. І в цей момент я зрозумів, що в такі хвилини ліпше його залишити насамоті.

Я покликався на втому, й ми попрощалися.

І вже весь час, поки йшов до дому, думка про І. Липу не покидала мене.

Відчуваючи в собі те життя, яке він бачив у всій природі, він признавав і себе часткою тієї природи, і, як природа, відчував себе вічним, не знав смерті. Яку непохитність і сталість душі давала ця віра в життя.

Я йшов і думав, що може зараз, zostавшись насамоті, він сів до столу, пише про зоряну красу неба й свою віру в життя...

І хто знає, чи не в ту ніч виник його чудовий твір: „Зорі“, який за кілька тижнів по тому поступив до редакції журналу: „Основа“.

Зиму 1915-16 років у Одесі в театрі „Гармонія“ давала вистави укр. трупа О. Саксаганського та І. Мар'яненка. Склад трупи був досить солідний,

а такі коріфеї, як М. Заньковецька та О. Саксаганський приваблювали до театру багато публичности й не української, не дивлячись не те, що самий театр „Гармонія“ був у одеситів нелюбимим. Ніяка трупа, навіть на чолі з видатними іменами, не могла витримати там більш як п'ять-десять вистав. Українська перебувала цілий сезон із певним моральним та матеріальним успіхом і це було ще одним доказом, що навіть інтернаціональна Одеса є все-таки містом українським.

На виставах часто можна було бачити й І. Липу.

Пам'ятаю, в бенефіс арт. І. Мар'яненка, Липа почав зо мною розмову про те, що, мовляв, Українці в Одесі шанують урочисто кожного бенефіціанта, але такими є лише кілька видатних артистів, а скільки то є менших, скільки є інтелігентних другорядних сил, які сприяють художньому успіхові цього укр. театру, і було б черствістю з боку нашого громадянства не вшанувати їх у такий чи інший спосіб.

Тут знову виявилась ота ніжна шляхетна риса І. Липи: думати й про менших, зробити щось приємне й радісне кожному, хто є корисним працівником на нашій ниві.

З цим я згодився, й на першому ж засіданню Т-ва „Укр. Хата“ поставив це питання на обговорення. Було вирішено дипломатично запропонувати д. д. Саксаганському та Мар'яненкові дати бенефіс й де-яким меншим артистам, а також

урядити зустріч Нового Року, на яку запросити всю трупу й хор без винятку.

Зустріч Нового Року було уряджено спільними силами укр. трупи та Т-ва „Укр. Хата“. Програм був широкий, різнобарвний, цікавий; велика зала „Гармонії“ була переповнена вщерть і далеко не могла вмістити всіх бажаючих.

Живі картини ставив по своїх ескизах архітект Я. Пономаренко. 12-та година припала якраз під час його картини: Висока скеля, на ній демон війни; під ним, у полум'ї й заграві, зруйновані українські оселі та беззахисні тікаючі діточки.

По постанові Ради о 12-ій год. я мав привітати присутніх із Новим Роком. Під впливом цієї картини моя промова вийшла далеко довшою, ніж я гадав, а до того ще з політичним змістом.

В той час ми вже провадили серед українських вояків нац.-революційну працю і вживали всіх заходів до використання ситуації для визволення Вітчизни. Корисні наслідки вже бачили, і я з певністю казав, що кінець війни принесе бажану волю всім поневоленим народам, а в тім числі й українському.

Коли я, по закінченню, повернувся до своєї льожі, в якій, крім мене та моєї неньки, ще були: І. Липа з дружиною та Я. Пономаренко з дружиною, то почув, як Пономаренко схвилюваним голосом прошепотів, що після такої промови я можу на завтра сподіватися арешту. І. Липа многозначно всміхнувся й сказав:

— Нічого. Довго тримати не будуть, бо промова була сказана на стільки дипломатично й обережно, що матеріалу для засуду нема, але для всіх Українців вона була цілком зрозумілою, а це найголовніше. *)

По закінченню програму, всі, хто заздалегідь записався та трупа пішли до великої залі біля театрального ресторану на вечерю. Зібралось біля двохсот душ.

Шумно й весело! Серед європейського убрання сила нац. українського; яскраві художні фарби й живі звуки злилися й творять якийсь надзвичайно бадьорий родинний настрій. Було видито вже перші чарки й от підводиться кучерява голова В. Буряченка — він промовляє від студентської громади; по ньому А. Шаровська від укр. жіноцтва; арт. Саксаганський смішить слухачів своїми жартами та пригодами зі свого артистичного життя; ділиться своїми спогадами арт. Ліницька; серед молодих артистів та хористів помістились: режисер „Укр. Хати“ С. Каргальський та Пеглішенко й підбивають їх до співу, в ажитаційному настрою І. Липа.

Він схопив за плече Я. Пономаренка й, голосніше ніж завжди, вигукнув:

— Ви тільки подивіться, які ми барвисті, яскраві й змістовні поневоленими, а що ж буде, коли визволимось? О, наш нарід несе в собі великі

*) Незабаром мене дійсно було двічі кликано на допит до одеської „Охранки“, але на цей раз лише допитами й скінчилось.

таланти, великі можливості, й побачите, що він буде серед тих, які ведуть перед у життю!

В цей час махнув рукою Верховинець і з десятків молодих грудей полилась чудова чарівна укр. пісня.

І. Липа підтягував їм, а далі обняв за плечі мене й Пономаренка і з захопленням заговорив знову:

— Ви чуєте цю пісню? Який нарід має ще такі пісні?

— Гадаю італійський, — бовкнув Я. Пономаренко, дивлячись на Липу з-під тяжких навислих вій короткозорим поглядом.

— Хіба що італійський, але більше ніякий. І нарід, який міг утворити таку пісню, чогось вартий. Це нарід — художник, нарід — естет, і він утворить красу життя, нехай лише доб'ється визволення.

— Доки сонце зійде — роса очі виїсть, — знову бовкнув невинуватимий песимист Я. Пономаренко.

— Всім не виїсть. Правда, пане Король? — звертається Липа до скарбника „Укр. Хата“, що сидів проти нього.

— А так. Ще не вмерла козацька мати! — радісно відповів той і прилучив свій голос до пісні.

— І так за українських естетів! — І Липа підняв чарку.

Сам він не грав, зрідка чув я навіть, щоб він

приспівував, але в душі це була музична людина й великий естет.)

Щось за два-три місяці після цього вечера мала надійти моя черга йти до армії. Війна була непопулярною, а для Українців особливо, і щоби врятувати моє життя для укр. праці, інженер І. Пазенко заздалегідь улаштував мене в себе в тилу, в гідротехнічному отряді. 20 січня ми мали виїздити і я поїхав до Лип попрощатись.

Під час розмови він розмірно й задумливо ходив по своєму кабінеті, потім хутко повернувся й зовсім не на тему заговорив:

— А знаєте, Ілько Івановичу, ви мали рацію, коли казали, що цю війну викликали „власність імущі“ через свої покалічені, перекручені душевні нахили. З вашими словами: що схиляння голови перед грубою силою кулака мусить щезнути, я теж згоден, бо гадаю, що врешті щезне всяка фізична груба сила, а буде керувати лише сила розуму, сила духу, але... коли це буде? мабуть тоді, як щезне цілком ота темрява людська, від якої ми, хоч поволі, але все-таки віддаляємось.

І от тепер, на еміграції, я читаю в своїх нотатках вищенаведені слова й думаю: „Чи не сталося навпаки? Не віддаляємось, а наблизились, бо хіба можна собі уявити ще більшу темряву, як ту, що опанувала наш нарід у цей час і яка загнала нас на поневіряння по чужих краях? А може

так і треба? Може через страждання й смерть наш нарід прийде до світла? Коли так, то жертви не марні.

— Хочу продати свій будинок, — вже при прощанні каже мені Липа.

Я здивовано подивився на нього й відповів, що тепер наизпакі, кожен намагається щось купити.

Липа всміхнувся й каже:

— Хочу повернути гроші, виручені від продажу, на видавництво. Хочу творити не тільки духом, але й матеріально. Я розумію, як зараз потрібна дешева українська книжка і всі гроші віддам на видання книжок агітаційних та красного письменства.)

Треба було мати велику віру в цінність і користь друкованого слова, щоб продавати маєток і віддавати всі гроші на видавництво.

Ну, а як книжки не будуть розходитись, кошти лежатимуть мертвими і ви залишитесь без грошей?

— Чи багато людині треба? (це речення він часто вживав) — хіба в грошах щастя?

Він на кілька мить замовк, перекинув межі пальцями ланцюжок і, одвернувшись, зробив кілька кроків по кабінеті, потім знову повернувся до мене й заговорив:

— От ви від'їжджаєте й будете близько біля війська. Зараз у армії багацько тої студентської й передової молоді, що своїми витонченими нервами передчуває кінець, і в високому пориві йде на все, аби добитися волі. Але молодь, як молодь,

вона часто не розраховує реальних обставин, а ви мусите пам'ятати, що тільки великою, відданною й обережною (слово „обережною“ він особливо підкреслив) працею, зможемо з'організувати наш знервований і розгублений нарід. Нам конче треба мати його з'організованим і з нами, бо хто знає, в які форми виллється наступаюча революція, й горе нам, як що наш нарід не піде з нами, горе й самому народові.

На тім ми розпрощалися.

І тільки тепер, коли все згадуєш, аналізуєш, коли розбираєшся в подіях минулого — розумієш, як глибоко, може навіть чисто інтуїтивно, ця людина відчувала те, що мало бути й що сталося.

Повернувся я знову до Одеси вже під час революції, в 1917 році. Революція мене застала в Катеринославі, де я в той час приймав для фронту військове майно.

Катеринославським громадянством мене було делеговано до Одеси, щоби навести контакт із Херсонщиною й виробити спільну лінію праці.

Прибувши до Одеси, я застав І. Липу на посаді Комісара Михайлівського Району. Залізничники, які в тому районі мали найбільший вплив, нікого іншого на посаді Комісара, крім І. Липи, не хтіли, й це свідчить про те довір'я й шану, якою він серед них користувався.

Коли ми побачились, він утішився й сказав:

— Добре, що ви приїхали, в нас тут така сила праці, нам треба людей і людей.

— Я відповів, що приїхав лише як делегат, до того я на військовій посаді й не можу з власного бажання міняти місця.

— Добре. Вам перевод буде зроблено.

На другий чи третій день він, як представник влади, Я. Пономаренко, як член мійської управи, І. Луценко від війська та В. Боровик від громадянства були у Нач. Гідротехнич. Робот Рум. Фронту й добились мого негайного переводу до Одеси.

І в данному разі І. Липа залишився таким, як завжди: слово в нього не розходилося із ділом.

Я прибув зовсім до Одеси в той час, коли організувалися: Керовничий Комітет, наші укр. партії, коли готувалися до видання свого часопису й до боротьби з російськими елементами, що уперто не хтіли визнавати наших справедливих домагань і на нашій українській землі хтіли робить все з погляду російського централізму.

Керовничий Комітет був утворений із представників всіх наших інституцій, організацій, партій та груп. Був членом цього Комітету й І. Липа.

Головою Керовничого Комітету було обрано С. Шелухина, в його помешканні й відбувалися засідання.

Багацько було цікавих і важних засідань, бо кувалася доля укр. нації, відроджувалась Вітчизна. Але тут мені хочеться згадати про одне, на якому

обговорювалась справа виборів до мійського самоврядування. В цей день засідання було особливо бурхливим. У великій вітальні ще задовго до призначеної години зібралося вже більш половини членів. Засідання ще не починалось, але з приватних розмов уже було відомо, що с.-р. й с.-д. збираються зблизкуватися і йти своїм окремим списком. С.-ф., с.-с. та безпартійні намагаються утворити єдиний бльок усіх укр. груп і партій. І від того атмосфера вже зробилася напруженою, сподівалися баталії.

Десь у ідальні бомкнуло восьму. Всі напружились.

За столиком голови займає місце спокійний і діловий секретар В. Мурський; хвилюється вічно палкий, щирий і нервовий С. Шелухин; у кутку засіли с.-д. на чолі з В. Чеховським, який обводить усіх своїм орлиним поглядом і густо, розмірно відкашлюється; в другому хвилюються с.-р., щось хутко й палко оповідає їм М. Лимар, і русяве довге волосся його, зачісане назад, рухається, як живе, коли нахиляється до В. Шаравського, який нервово тре рукою чоло; тихенько розмовляють проміж себе жінки, які представлені тут від: „Жіночої Громади“, заводських та фабричних робітниць, студенток та курсисток; хитро всміхаючись і дивлячись лукаво крізь окуляри, сидить оточений своїми прихильниками І. Луценко; тяжко відсопується в свої запорожські вуса огрядний, кремезний В. Боровик, який допіру надійшов і ще не

переступив поріг передпокою; то до одної, то до другої групи підходить прапорщик Вербецький і все когось про щось умовляє; почувається, що на цьому засіданню вже неминучий герць межи „старими“ та „молодими“.

Задзеленчав дзвіночок голови й стало тихо.

Нараз увиходить І. Липа.

— Вибачте, що спізнився, але я затримався через випадок, який мене дуже обурив. Коли члени Комітету бажають, я їх про це поінформую.

„Просимо! Просимо!“ — почулися голоси.

С. Шелухин дав Липі слово й той почав розповідати про те, що зараз юрба п'яних портових грузчиків востузиться біля пам'ятника Катерини II-ої; якийсь із них під дикий регіт та соромицьку лайку виліз до гори, зняв червоний прапор, яким було закрито на пам'ятнику голову, й закутав її знову заплосеним брудним мішком.

— А вам не однаково, чим закрито? червоним, чи жовто-блакитним, чи брудним мішком? — запитує вічно непримиримий М. Мацан.

— Так, не однаково, — відповідає спокійно Липа, — бо перш за все це не естетично, а по-друге, доки буде пишатися цей ганебний пам'ятник найбільшій нашої гнобительниці на українській землі? Доки він буде стояти на найкращому місці Одеси на потіху п'яній юрбі й на сором нам? Я пропоную Керовничому Комітетові звернутися до мійського самоврядування та Ради Робітничих Депутатів, щоби цей пам'ятник було знято й перел-

лято на пам'ятник комусь із наших видатних людей, або віддано до музею.

Поскільки я пам'ятаю, така постанова й була зроблена.)

Пам'ятаю, як у той вечір Липа довго-довго сидів мовчки і з болем прислухався то до підкреслено-спокійних, то палких і нервових промов, що виникали під час обговорення де-яких пекучих справ, а особливо виборів до мійського самоврядування.

С.-р. запропонували перерву. Під час перерви с.-ф. й с. с., залишившись у вітальні, скупчились біля С. Шелухина та І. Луценка й помітно хвилювалися; там же в вітальні в кутку зібрались безпартійні, представники „Укр. Хати“ й „Нашої Кооперації“, а в передпокою, скромно тулячись до стіни, радились представники студентства та курсисток.

За яких чверть години в ідальні та кабінету вийшли с.-д. й с.-р., всі заворушилися і почали займати місця.

Слово забирає В. Голубович. Як і завжди з блідим застиглим обличчям, підвівши голову й дивлячись на присутніх крізь пенсне своїм сухим, холодним поглядом, він спокійно й улевнено заявляє:

— Українська партія с.-р. вирішила йти до Думи лише по списку соціялистичному і ні в які бльоки з партіями не соціялистичними не входити.

І наче в вулику, загули з боків голоси незадоволення.

Підводиться В. Чехівський, обводять по залі своїми чорними орлиними очима, густо по протодіяконському відкашлюється й, наче молотом по ковадлу, кидає важкими словами:

— Від Української с.-д. робітничої партії заявляю, що наша партія вирішила йти спільним списком лише з укр. с.-р., ніяких інших блоків не приймаємо.

— Це зрад! Зрада загальній справі! — нервово викрикує С. Шелухин, схопившись на ноги, й тонке, гарне обличчя його вкривається тінню й помітно тремтить у руках папір.

— Тоді ми будемо змушені агітувати проти своїх же, — вставляє своє поважне слово представник промисловців О. Фесак, — це ж аномальність.

— А то вже, панове, як собі хочете! — скороговіркою викрикує, насмішливо й задирикувато, нестриманий М. Мацан.

— Це свідоме розбиття сил.

— То нерозуміння ваги виступу спільним нац. укр. фронтом.

— Це ганьба!

Лунають викрики з усіх боків. Але С. Шелухин вже опанував себе й наводить порядок. Поволі втихомирюється.

Забирає слово І. Луценко. Насмішливо й хитро дивлячись крізь окуляри, починає напів

глузливо, напів серйозно доводить необдуманість і необачність кроку с.-р. та с.-д., і слова його колять, як гострі шпильки.

Тут вже обурюються с.-д. та с.-р., і знову хуртовина.

В цей час підводиться І. Липа.

Є люди, які органічно не переносять різких, грубих викриків, болізно соромляться занадто ефектових поз, жестів, театральної міміки та патоса. І цю властивість І. Липа посідав у найвищій мірі.

Стоїть спокійно, лівою рукою верушить ланцюжок і тихо, лагідно промовляє. (Між иншим звертається до старших і каже:

— Невже ми так відстали від Європи, що боїмось окремих виступів наших молодих партій? Коли ми не дикуни, а культурні люди, то ми мусимо бути партійними, бо тільки сконсолідовані й міцні партії можуть творити державне діло. Інша була б річ, якби ці партії зраджували українській ідеї, якби вони псували справу відродження нашої нації; в данному разі ми цього не бачимо. Навпаки, ми чули тут заяви с.-р. і с.-д., що їм пропонували бльок російські та жидівські соціалістичні партії, але вони на це не пішли, хоч із дипломатичного боку це й могло бути для них дуже корисним; вони йдуть окремим своїм укр. списком. Звичайно, було б більше радісно, якби ми йшли спільним національним фронтом, але як нашим товаришам ізліва здається, що вони

власними силами більше встигнуть — щасті їм, Боже! Ми не повинні обурюватися й ставити їм у колеса палки. Нехай ідуть, нехай роблять, аби це було на користь загальній укр. справі. Для мене власне вже й не так важно, кого в Думі буде більше: с.-д. чи самостійників, с.-р. чи безпартійних, для мене важно, аби там було якомога більше Українців. Я скінчив.

— Розумне слово, приємно слухать, — зиркаючи на Липу своїми виразними чорними очима, промовляє С. Саченко.

І наче ангел згоди пролетів над нашими головами; всі більш-менш заспокоїлись і розійшлись примиреними.

І так завжди. У найтяжчі, у найзагрожуючі моменти І. Липа знаходив розумне слово, спокійний тон, і знаходив якийсь *modus*, на якому могли погодитись „старі“ й „молоді“, соціялисти й несоціялисти.

Верталися до дому ми разом. Дорогою він знову порушав питання про видання укр. часопису.

— А хто ж буде писати? — запитую.

— Як-то хто? Шелухин, Чеховський, Гордієвський, Мурський, Ви, я.

— Для тижневика це все-таки мало, бо кожний із нас страшенно обтяжений всякими справами.

— Хіба в такий час можна казати мало чи багато? Бери — працюй і край? А до того ми можемо сподіватися на співробітництво ще й іншого-

родніх літератів, он у Херсоні сидить Микола Чернявський, його притягнемо.

За кілька днів по тому, було обрано Редакційний Комітет і приступлено до видання тижневика: „Українське Слово“. І мушу зазначити, що в цьому часопису І. Липа працював надзвичайно інтенсивно. Він один давав ледве не стільки матеріалу, скільки ми останні всі разом. Несподівано навіть для нас самих, часопис мав величезний успіх — розходився в десяти тисячах примірників. Це свідчило про те, як стихійно прокидався до національного життя наш нарід і як він потребував рідного друкованого слова.

Минуло кілька місяців. По постанові нашої партії, мене було делеговано до Херсону, для організації там нашого парт. комітету та україн. війська; згодом звідти кілька раз виїздив до Києва й таким чином я знову на довший час Одесу залишив.

Побачився я знову з І. Липою в його канцелярії, коли ми повернулися туди з Німцями. Він знову займав посаду Комісара м. Одеси, й віддав себе цій праці цілком.

Коли я зайшов до нього, він мав приймати всіх начальників районів та їх помішників. І пам'ятаю, як він бідкався, що серед них так мало Українців.

— Тяжко мені працювати в такому оточенні,

а до того ще й це діло для мене нове. Вам, Ілько Івановичу, все-таки легше, ви маєте довголітній урядовий стаж, до того кілька місяців були Повітовим Комісаром при Уряді Керенського. — | хвилинку подумавши, лагідно каже: — Чи не пішли б ви до мене помішником?

— А п. Няньчур що скаже? — запитую, — Ви ж знаєте, що нашим Урядом мене призначено помішником до нього.

Він хвилинку подумав і відповів:

— З Гордієм Васильевичем можна було б уладнати, але як вас уже призначено, то так вже й буде.

І якийсь смуток відбивався в його очах. Я не розпитував, але, мені здається, того, що біля нього дійсно майже не було співробітників Українців. У величезній більшості це був елемент чужий, а почасти навіть ворожий.

Згодом сталося ганебне й несподіване. Монархичний німецький уряд поставив на чолі України гетьмана — генерала П. Скоропадського. Українців зо всіх визначних посад було звільнено, а найактивніший елемент посаджено до в'язниць.

Український нарід влади гетьмана не визнавав, а Херсонський Селянський З'їзд, як і багатьох інших, постановив виступати проти гетьмана активно.

Гетьманською владою було віддано наказа, щоби мене, яко голову цього З'їзду, заарештувати. Я, попереджений нашими людьми, цієї ж таки ночі

з Херсону виїхав до Одеси, щоби в цьому величезному місті на якийсь час переховатися, але такий випадок гетьманською владою очевидно передбачався, бо на всіх вокзалах та пристанях стояли шпикі і в Одеському порту мене таки було заарештовано.

І. Липа в цей час вже не займав посади Комісара. На його місце було призначено російського генерала Мустафина, а І. Липа вернувся знову до лікарської праці й займав посаду лікарського інспектора.

З волі мені дали знати, що І. Липа разом із іншими намагається мене з в'язниці увільнити, як хворого, й запропонували податися до медичного огляду. Я так і зробив, і ото за кілька днів мене повезли до канцелярії І. Липи, де в його кабінеті мене мала оглядати комісія на чолі з Липою. Комісія знайшла в мене кілька серйозних хворостей і Липа дав розпорядження написати про це акт.

Коли інші вийшли з канцелярії, а я ще вдягався, він на хвилинку затримався й хутко промовив:

— Ми вживаємо всіх заходів, щоби вас звільнити; не допоможе це, знайдемо щось інше, не падайте духом і вірте в світлу будучину; чекайте дальших звісток, — за тим хутко вийшов.

Я повернувся знову під арешт, а за кілька днів одержав із волі повідомлення, що медичний огляд не привів ні до чого, а через те робляться заходи до підготовки моєї втечі.

І дійсно, утечу було підготовлено, але так, що замість мене мав сісти мій доглядач Ф. Гуленко (наша людина), на що я погодитись не міг, хоч сам Гуленко йшов на цю жертву охоче. За кілька днів по тому, був заарештований І. Луценко і мене, вже разом із ним, переведено до одеської центральної тюрми, а звідти незабаром до херсонської губерніяльнїсї. І вже там я одержав відомости, що коли І. Липа почув, що я від утечі відмовився, то дуже обурювався, але я певен, що на мойому місці він зробив би так само.

Випустили мене на волю вже незадовго до повстання. Коли я побачився з І. Липою, то помітив, що за цей час він виразне змарнів і в рухах його вже не було тої жвавости, що раніше.

— Що ж, пане Іване, — звернувся я до нього, — знову в ланцюгах?

— Так, воля й справедливість уступили перед брутальною силою, але бажання до волі серед нашого народу не вмерло, воно може припинитися хіба з останнім подихом щирого Українця.

І тут він мене поінформував про ті заходи, що вживалися в Києві й по периферії за-для визволення з лабетів гетьмана.

По тім ми розійшлися.

Я від'їхав на де-який час побачитись зі своїми батьками, й коли повернувся до Одеси, щоби прийняти участь у повстанню, яке підготовлялося полковниками: Пшоником, Осмоловським та Змієн-

ком, на чолі з Національним Союзом, то І. Липи вже там не загав. Він був у той час у Києві.

Почалась епопея нашої нової визвольної боротьби. Український нарід стівав кров'ю в боротьбі на двох фронтах: із російськими чорносотеними військами гетьмана та дикими ордами большевиків. Гетьмана скинули, але боротьба з большевиками набирала все більше запеклого, роз'ятраєного та затажнього характеру. Допомоги не було ні від кого, ніякої. Нам бракувало зброї, не вистачало медикаментів, була нужда в постачанні армії.

Уряд Української Народньої Республіки під натиском зайд—чужинців мусив залишити столицю української землі і переїхати до Винниці.

І вже там — у Винниці я побачився з І. Липою ще раз, і це побачення було останнім.

Канцелярія його міністерства містилася у якомусь духовному будинку, а сам він мешкав у готелі „Савой“, де в той час жила більшість наших міністрів.

Коли я ввійшов у його кімнату на третьому поверсі, він стояв біля вікна й дивився на улицу. З ним був і його син Юрій. За цей час, що ми не бачились, Юрій зміцнів, а І. Липа навпаки: схуд, змарнів і на обличчю його, вже втомленому й знервованому, виразно виділялися дві журливі зморшки.

Підчас розмови він часто задумливим поглядом дивився в вікно.

Була зима. Падав сніг і білі великі сніжинки

сумно й тихо лягали на шибки його вікон, вкривали білим покривом довге віття дерев і широкий чарівний краєвид, що слався перед очима аж до обрію.

Липа сумно зітхнув і промовив:

— Як тяжко тепер нашій армії... Холодно, а може й голодно... Тяжкі часи переживаємо, дуже тяжкі.

І голос його, раніше такий спокійний і впевнений, тепер звучав глухо, журно й з якоюсь втомленою забарністю,

і відчувалося, що він дуже страждає від того, що пережив і що пізнав.

Я підвівся й хотів прощатись.

— Чого ви так хутко?

Я відповів, що ввечері призначено засідання „Національного Союзу“, а до того ще має відбутися наша фракційна нарада.

— Фракційна нарада? — хутко й зацікавлено запитав він. — Ілько Івановичу! Порозмовляйте ви з вашими товаришами, що це вони роблять?! У такий трагічний час вони відійшли від влади й звалили весь тягар на плечі с.-с., с.-ф. та безпартійних.

— Що я можу вдіяти? — відповідаю. — Мене й самого це болить. Я по приїзді сюди зараз же розмовляв про це і з М. Шаповалом і з іншими товаришами з Ц. К., всі вони кажуть, що змушені були це зробити, бо Директорія, а тим більше військові кола повели таку лінію поведінки, за яку

мої товариші брати на себе відповідальности не можуть.

— Ну, добре, допустимо, що вони мають рацію, але ви повинні розуміти, що в такі часи, при таких обставинах все може статися, й помилки можливі як у нас, так і в вас. Ви звалили на нас відповідальність, звалили тягар влади, ми його будемо нести, будемо працювати, але хоч не заважайте нам; коли не допомагаєте, то хоч не заважайте.

Я відповів, що єдине, чого я міг разом із М. Шаповалом добитися, це не допустити до виходу нашої фракції з „Національного Союзу“, й провести постанову про існування цього Союзу надалі.

— Це добре, це дуже добре, — з радістю промовив І. Липа, — бо ініціатива повстання виникла з „Нац. Союзу“, він має серед населення певний авторитет, і було б непоправимою помилкою, якби в цей час, коли в нас нема парламенту, Центральної Ради, було знищено й це народне представництво.

Дивлячись у вікно, він на хвилинку замислився, потім повернувся й тихо, сумно промовив:

— Не можна придбати краси, розуму, таланту, коли не родився з ними, але чистоту й чесність сумління придбати можна, й коли ми — політичні діячі цього не придбаємо — ми загинемо.

По тому ми попрощалися.

Вийшов я від І. Липи з якимсь тягарем і су-

мом на душі, наче передчував, що це моє побачення з ним — останнє.

Так і сталося.

За кілька днів, я із Г. Няньчуром від'їхав до Бірзули, де в той час перебувала, разом із Третім Республіканським Корпусом, наша губ. канцелярія; приступив знову до активної праці та боротьби, а згодом, як і більшість наших діячів, опинився на еміграції.

Доля мене закинула до Румунії і вже тут я почув про смерть незабутнього Івана Липи.

Він одійшов од нас. Може відійшов дуже рано, не виконавши всього, що міг і мусив виконати, але він так багацько пережив, така сила страждання перейшла через його душу й серце, що йому все проститься.

Він одійшов, але буде завжди з нами, бо він пережив свою смерть своєю індивідуальністю, своїми ділами й творчістю.

ВИДАВНИЦТВО „НАРОДНИЙ СТЯГ“ (ОДЕСА, 1917).

Основоположник Д-р ІВАН ЛИПА.

ВИЧЕРПАНИ:

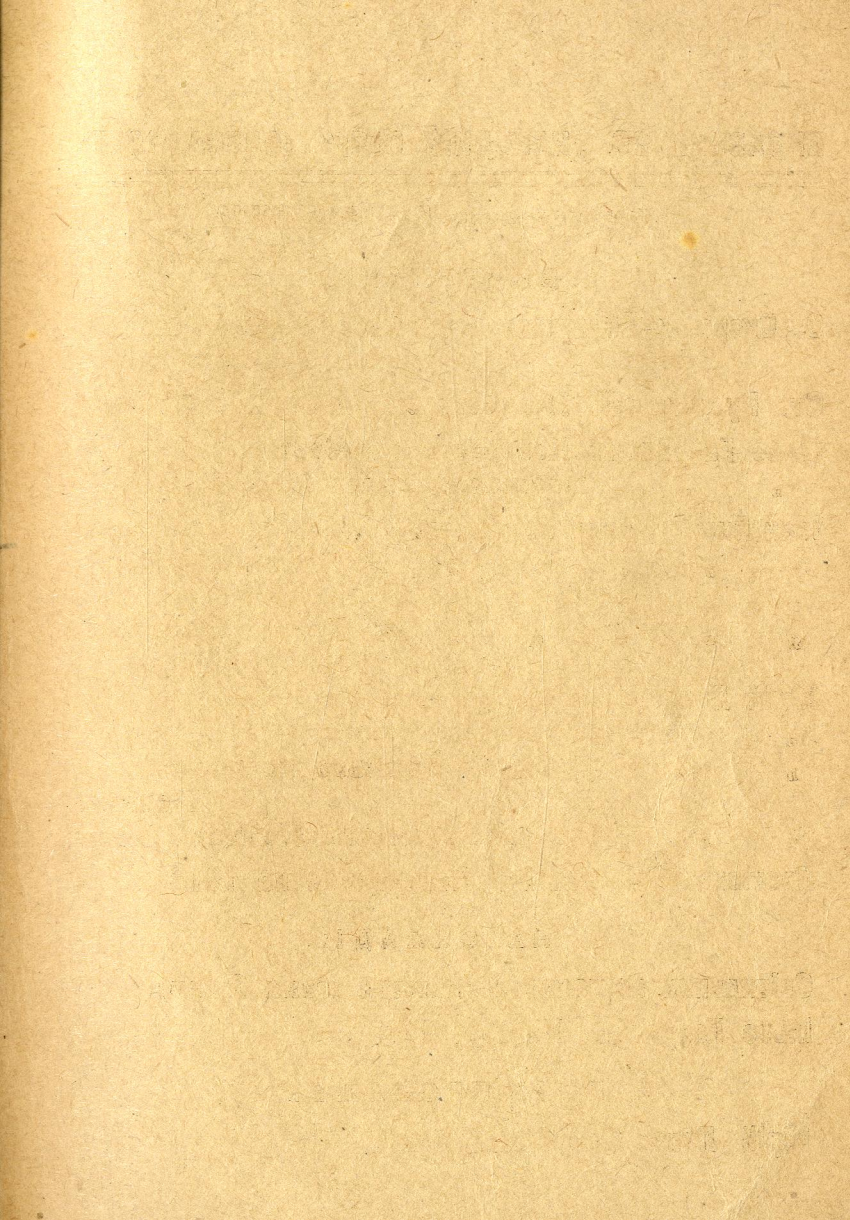
- О. Скоропис-Йолтуховський.** Табори полонених Українців (з фотографіями).
Ст. Руданський. Приказки на Москалів та Німців.
Ілько Гаврилук. Контрасти (одноактівка).
" " " Малюнок життя (одноактівка).
Іван Липа. Казки про волю I. Гомін по діброві.
" " " " II. Чайка—небога.
" " " " III. Юрасів сад.
" " " " IV. Хапко і давець. Дідова правда.
Юрій Липа. Союз визволення України.
" " Гетьман Іван Мазепа.
" " Королівство Київське по проєкту Бісмарка.
" " Носить свої відзнаки. Побідний марш.
Листівки інформаційні. Календарик на 1918.

НА СКЛАДІ:

- Світильник неугасимий (пам'яті Івана Липи).**
Ілько Гаврилук. Незабутний.

ПОЗА ПРОДАЖЕЮ:

- Юрій Липа.** Світлість (поезії).

~~50 коп.~~

1р. 20к.
(1986)

Р.1

1272

PM 1272y